
ISTORICUL MIHAI BERZA LA ROMA*

de Ioan Opreș

În mod sigur, elevul lui Ilie Minea, sensibilul și învățatul moldovean M. Berza, a trăit cei mai frumoși ani ai tinereții ca bursier al Școlii Române de la Roma (1931-1933) și, apoi, vremelnic secretar al acesteia (1936-1938). Italia, Roma, orașele medievale italiene, îndeosebi Amalfi, i-au marcat definitiv profilul intelectual, cizelându-i și rafinându-i cunoștințele savante despre lumea medievală.

Erudit dar riguros, tânărul istoric a anunțat la publicarea tezei sale de doctorat – *Amalfi Preducale (596-957)* (în *Ephemeris Dacoromana*, VIII, 1938) – nu doar rodul acestor ani prodigioși, ci și o formidabilă capacitate de înțelegere și totodată, de cuprindere a mecanismelor Evului Mediu, ca și un har aparte, literar, specific moldovenilor, de a reînvia timpurile apuse și a le apropia lectorilor.

Blândețea, caracterul impecabil și darul de a se face iubit prin vorbe și fapte l-au plasat între cei mai apreciați profesori de istorie, cuceritori ai sufletelor tinerilor studenți și încântător pentru toți cei care-l auzeau. Aceste calități s-au remarcat îndeștut și deopotrivă în cercul select, familial, dar și în cel academic, al prietenilor, de care s-a apropiat și în fața cărora s-a deschis. Puțini la număr, dar de mare calitate.

L-au remarcat, de asemenea, și cei cu care i-a fost dat să lucreze, pasager sau pe lungi perioade; la doar 24 de ani pe când era la Roma, l-a apreciat alt istoric, E. Panaitescu. Despre colaborarea cu acesta va fi vorba în rândurile ce urmează.

Istoricul mai tânăr, care s-a înțeles cel mai bine cu E. Panaitescu, a fost, se pare, M. Berza. Acesta a fost nu doar un membru ilustru al Școlii ci și bibliotecar și secretar, contribuind în mod clar la organizarea activităților și bunului ei mers.

Astfel, la 5 februarie 1934, M. Berza l-a anunțat pe director – aflat în țară – că a pregătit *Indicele*, așteptându-l pe director, după spusele lui Giuseppe Lugli, să revină la Roma.

Indicele pentru *Ephemeris*, foarte serios lucrat de M. Berza, era în viziunea sa „un instrument de lucru pentru alții și orice greșeală a mea, orice lipsă se răsfrânge asupra acestora”¹. Biblioteca de care răspundea avea deja 800 volume urmând să fie

* Vezi, mai multe informații despre subiect în: *Enciclopedia istoriografiei românești*, București, 1978, p. 56-57; I. Opreș, *Mihai Berza – Un destin afectat*, în *Arta istoriei. Istoria Artei, Academicianul Răzvan Theodorescu la 65 de ani*, București, 2004, p. 419-465.

¹ Cf. scrisoare, Roma, 5.II.1934 Arhivele Naționale – Arhiva Istorică Centrală, fond Emil Panaitescu, dos. 63, f. 1. *Indicele* respectiv a fost apreciat ca excelent de către N. Iorga!

organizată și aranjată, în contul noilor achiziții de carte primind 300 lire; așteptând vești care să-i confirme aprobarea sa ca membru al Școlii de la Fontenay-aux-Roses (1936-1937), M. Berza a ținut să-i mulțumească lui E. Panaitescu pentru „toată grija de mine ce am întâlnit la Dumneavoastră”².

În vara aceluia an treburile Școlii au rămas în grija istoricului, care – înregistrând pentru director plecarea soților Iancovescu și a profesorului Yves Auger, ca și a lui I.I. Russu, dar și vizita la Școală a lui N. Crainic și familia sa (în 3 august), însoțit „peste tot” de Vitucci, sau sosirea lui Fl. Ștefănescu-Goangă, rectorul clujan – i-a raportat că „pe la noi toate sunt în ordine”³. Între timp, de la București venise la Școală confirmarea lui V. Vătășianu ca secretar, ca și aprobarea angajării profesorului G. Lugli pentru conducerea lucrărilor practice ale membrilor, M. Berza fiind preocupat doar de o chestiune: „mă întreb dacă condiția de a demisiona de la postul de bibliotecar vă va conveni atât dumneavoastră cât și domnului Vătășianu”⁴.

La 10 august M. Berza i-a scris din nou, anunțându-l pe director că și Th. Naum a plecat spre țară, iar G. Galaction i-a lasat un plic „cam gros” cu fotografii; l-a anunțat, de asemenea, că deși ministerul i-a aprobat detașarea în continuare ca bibliotecar la Roma a primit ordinul „absurd” de a se prezenta la catedra de la Fălticeni!⁵. Ceea ce mai trebuia să știe directorul Școlii, era că aceasta urma să fie vizitată de o importantă delegație românească a participanților la Congresul profesorilor italieni.

Intr-adevăr, istoricul s-a reîntors în țară, în aceeași lună de vară, dovada făcând-o o nouă scrisoare către E. Panaitescu, datând din 29 august 1934. Ajuns acasă la Brăhășești în 28 august „după diferite întreruperi pentru interese și prietenii”, i-a mulțumit din nou mentorului său pentru „ușurarea ce mi-ați adus a rămânea un an în plus la Roma” și pentru „interesul și grija” purtate în cei 3 ani petrecuți acolo⁶. Considerându-i ani „atât de plini” era sigur că rodul lor „se va putea vedea totdeauna în activitatea mea viitoare. Activitate în care doresc din suflet să pot fi cât mai des și cât mai mult folositor Școlii de la Roma”⁷. Cum V. Vătășianu a sosit la Școală în 15 august, i-a lăsat acestuia biblioteca, regretând că nu terminase aranjarea tuturor cărților, însă n-a scăpat ocazia să-i raporteze directorului opinia celor din delegația de 20 de români la Congresul profesorilor, care vizitând Școala, a fost „cu totul impresionată de recordul cum se prezintă”⁸.

Istoricul urma să se întoarcă la Roma, însoțit de mama sa, iar în octombrie sau noiembrie promitea să-și „treacă” teza de doctorat. Reîntoarcerea s-a produs, dar mult mai târziu. Așa că, la 3 octombrie 1934 E. Panaitescu a primit o nouă scrisoare, de la Berza, care era încă în țară, pelegănând „din oraș în oraș, după neamuri și interese”⁹. Dar „sforțările

² *Ibidem*.

³ Cf. scrisoare cu antetul Școlii, Roma 3.VIII.1934, *idem*, f. 2.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Cf. scrisoare, Roma, 10.VIII.1934, *idem*, f. 3. La această scrisoare E. Panaitescu a răspuns, ca de obicei, la 15.VIII, dar corespondența nu se regăsește în fondul personal, ci probabil în posesia familiei Berza.

⁶ Cf. scrisoare, Brăhășești, 29.VIII.1934, *idem*, f. 4.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*, f. 5.

⁹ Cf. scrisoare, Fălticeni, 3.X.1934, *idem*, f. 6.

depuse de oameni binevoitori de a mă detașa la București sau Iași, fiind sosite prea târziu, n-au dat nici un rezultat, în pofida asigurărilor ministeriale avute. Dar m-am obișnuit cu gândul (și realitatea) Fălticeniilor. Mai ales că pentru tot acest an am ce lucra și aici”¹⁰.

Abia în aprilie 1935 M. Berza i-a scris o altă scrisoare lui E. Panaitescu, „mâhnit că necazurile care s-au abătut lanț asupra-mi de astă toamnă până acum, m-au împiedicat să vă mai dau de atâta vreme semne de viață”¹¹.

Între timp, dactilografiază teza de doctorat la o mașină de scris găsită la Iași, fiind gata de susținere; era „foarte bucuros să dau *Amalfi* pentru *Ephemeris*. Numai că mă tem să nu fie puțin prea mare. Cred că ceva peste 150 pagini de tipar, în total”¹².

Odată scrisă teza, urma să i-o predea lui Gh. Brătianu – conducătorul de doctorat – pentru referat, de aceea a plecat la București, dar și pentru a obține transferarea catedrei; a folosit acea scrisoare, pentru a-i mulțumi lui E. Panaitescu pentru conferința trimisă sub forma tipărită, pe care acesta a audiat-o în oratoriul Bonavecini făcându-l „să trăiesc vremuri atât de iremediabil duse”¹³.

La 29 iunie 1935 a revenit, anunțându-l pe profesor: „situația studiului despre *Amalfi* e mai puțin tristă decât a-ți înțelege”, promițându-i să o trimită la Roma în august, căci ținea „tot atât de mult ca și dvs. s-o văd imprimată”¹⁴.

Deși depărtat, continua să-l țină la curent cu detalii ale preocupărilor sale; „Pippidi e la Craiova. După câte știu va avea manuscrisul gata în cursul lunii iulie ca și Bordenache. În orice caz îi scriu chiar acum spre a-l informa unde să vă trimită știri”; el, istoricul fusese la Curtea de Argeș la noua sa catedră „pentru examenele de fine de an” și se întorsese la vie la Monteoru, „unde liniștea și întreaga atmosferă sunt mai prielnice lucrului și unde rămânem până în septembrie”¹⁵.

În iulie 1935, M. Berza și soția sa Ana (fiica lui Al. Tzigara-Samurcaș, și ea bursieră a Școlii în 1933-1935) au petrecut o lună la Roma; se întâlnește aici cu prietenul D.M. Pippidi, care-l înlocuia pe V. Vătășianu, plecat în concediu. Pentru ospitalitatea oferită de Școală a ținut să-i mulțumească directorului, informându-l despre călătoria de la Paris, unde sosise la 1 august: „Nu voi încerca să vă povestesc impresiile mele pariziene. Sunt multe lucruri care îmi plac, și care știu că cu cât le voi vedea mai mult îmi vor plăcea mai tare. *Totuși Roma nu se poate uita ...*”¹⁶.

Dacă în Italia petrecuse în acea vară mai mult timp la Ostia, tratându-și reumatismul, în Franța a lucrat din greu la descifrarea corespondenței Papei Ioan al VIII-lea, mărturisindu-i profesorului că „pe măsură ce lucrez întreprinderea mi se pare mai

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Cf. scrisoare, Fălticeni, 16.IV.1935, idem, f. 7.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*, f. 8.

¹⁴ Cf. scrisoare, Monteoru, 29.VI.(1935), idem, f. 9. Locul de expediere arată că deja proaspătul căsătorit cu fiica lui Al.Tzigara-Samurcaș se găsea la via acestuia, unde va petrece multe zile de odihnă și muncă tihnită.

¹⁵ *Ibidem*, f.9-10.

¹⁶ Cf. scrisoare, Paris, 26.VIII.1935, idem, f. 11.

puțin simplă decât credeam, dar totodată și mai interesantă. Nu uit nici teza, căreia, până ce voi putea găsi ce trebuie să tai, mai găsesc câte ceva de adăugat”¹⁷.

Ajuns la Paris, M. Berza a primit de la E. Panaitescu vestea că i s-a aprobat să revină la Roma, în ianuarie 1936, între timp petrecând în capitala Franței „între Papa Ioan și bucuriile vieții pariziene”¹⁸. Berza a așteptat cu emoție și nerăbdare încheierea stagiului francez, astfel ca să „putem lua drumul dorit al Romei”, unde urma să fie găzduit pentru o lună-două, din nou, la Școală¹⁹. Sigur, erau „foarte mulțumiți de șederea noastră la Paris. Materialul pentru politica anti-saracină a Papei, care e aproape în întregime adunat. De asemeni am luat parte la multe seminarii, ceea ce cred că-mi va fi foarte util”²⁰.

Familia Berza s-a bucurat din nou de o lună primăvărată romană în 1936, ocrotită de prietenia lui E. Panaitescu și D.M. Pippidi, ba chiar sprijinită bănește – printr-un împrumut de 600 lire de la directorul Școlii (500 lire) și secretarul ei, V. Vătășianu (100 lire), pe care-i vor înapoia odată întorși în țară, prin schimb la comisia valutară. „Luna mai a anului – va scrie M. Berza – a fost însă mult mai puțin rodnică și plăcută”, fiind ocupat cu drumuri între București și Curtea de Argeș, cu obligațiile școlare la Curtea de Argeș: 300 de teze, examinarea orală a 300 de elevi, extemporale, încheierea mediilor și „lupta grea pentru transferare” la București, unde candidau 38 de profesori de istorie pe doar două locuri!²¹ Abia la 19 iunie urma să se termine examenele și să intre în vacanță, așa că „ne retragem la sihăstria mai prielnică de la Monteoru, unde și lucrul va căpăta un ritm mai viu. În ciuda tuturor căldurilor ce se vor abate pe capul nostru”²². „Aceasta cu atât mai mult – ținea să scrie istoricul – cu cât doresc din inimă să-mi văd apărută lucrarea despre *Amalfi* – spre a nu deține pe nedrept titlul de „amalfiolog”, dat în ilustrata ce mi-a făcut mare plăcere. De asemeni nu-l pot face de rușine nici pe dl. Gh. Brătianu, care-mi anunță lucrarea într-un volumaș despre orașele bizantine ce are sub tipar”²³.

La sfârșitul verii aceluși an, istoricul M. Berza s-a reîntors la Roma și – dintr-o scrisoare către directorul Școlii, datată 14 septembrie – aflăm că-și așteaptă aici șeful. Vestea o adusese Gh. Vinulescu, sosit la Roma în 13 septembrie (cărui-a-i dăduse camera 2), la Școală fiind deja găzduit P. Niculescu (camera 7), D.M. Pippidi și Th. Onciulescu. Între timp, M. Berza a terminat „de pus la punct publicațiile sosite de la plecarea domnului Vătășianu”²⁴.

La Școală primise propunerea directorului revistei *Latina* de a face împreună un număr destinat României; în acest scop a obținut deja un articol de la N. Iorga, dar trebuiau încă articole de prezentare a instituției și unul special despre literatura română contemporană²⁵.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Astfel scria din Barbizon, la 5.X.1935, *idem*, f. 12-13.

¹⁹ Cf. scrisoare, Paris, 13.II.1936, la care E. Panaitescu s-a grăbit să-i răspundă la 24.II, *idem*, f. 14.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ Cf. scrisoare către E. Panaitescu, București, 8.VI.1936, *idem*, f. 15. Și la această scrisoare destinatarul răspunde prompt, la 12.VI.1936.

²² *Ibidem*, f. 16.

²³ *Ibidem*.

²⁴ Cf. scrisoare cu antetul Școlii Române – Roma, 14.IX.1936, *idem*, f. 17.

²⁵ *Ibidem*, f. 18.

Nici la 29 septembrie E. Panaitescu nu era întors la Școala, secretarul punându-l la curent cu „evenimentele” din ultimele două săptămâni: delegația română participantă la Congresul de istorie – cu excepția familiei A. Oțetea și a lui P.P. Panaitescu –, se împărțise în trei grupe, urmând traseele Napoli - Sicilia; Ravenna și Calabria. Cu excepția părintelui N. Popescu, care s-a oprit la Napoli, vizitând orașul și vecinătățile sale celebre, ceilalți (C. Marinescu, Al. Grecu, N. Bănescu, S. Becu) au continuat excursia și în Sicilia²⁶. Atent cu detaliile privind renumele Școlii, M. Berza i-a scris directorului că toți membrii acesteia s-au străduit să-i sprijine pe „congresiști” pentru a profita cât mai mult de prezența lor în Italia. Cu toții l-au invitat la un dejun, la Școală, pe generalul R. Rosetti, iar lui Gh. Brătianu – care a vizitat și el Școala, revenind de 2-3 ori în biblioteca ei – i-au oferit toate datele cerute. Așa că, „din toate părțile nu am auzit decât cuvinte de laudă pentru Școală”²⁷. La Școală mai veniseră în vizită Al. Marcu cu familia (acesta a petrecut câteva zile la Amalfi) și arh. N. Ghika-Budești, el – M. Berza – și profesorul G. Lugli, străduindu-se să fie gazde cât mai bune.

Așa că, în ciuda unei veri toride, nimic nu a putut întuneca – scrie cu entuziasm secretarul – „minunea aceasta continuă, care e Roma”²⁸. Cum nici la 19 octombrie 1936 directorul nu sosise încă la Roma, l-au anunțat pe tânărul M. Berza – de acum nu era doar secretar, ci și casier al Școlii – că era iminentă venirea sa. Totuși, în scrisoarea trimisă profesorului, s-au notat problemele: pictorul D. Stoica era încă la Veneția, unde se documenta, iar arhitectul N. Cucu la Viterbo; la Roma rezidau Th. Onciulescu, D. Ivănescu, M. Lupaș, Gh. Vinulescu (sosit de curând) și P. Nicorescu. Plecase, în schimb, către țară V. Vătășianu. Ceea ce trebuia însă reținut: reparațiile la apartamentul directorului; amenajarea grădinii, care „arăta bine”; mici economii la combustibil; vizita lui D.M. Pippidi (care locuise la M. Berza), erau cu grijă notate²⁹.

În ultima parte a lunii octombrie E. Panaitescu a ajuns la Roma, rămânând la Școală doar două săptămâni, trebuind să se reîntoarcă la București, unde – spera M. Berza – să-i fie „cu folos” șederea.

La sediul Școlii au continuat reparații la băi și instalații, la mobilier, la uși și ferestre³⁰. I-a scris și la 8 decembrie informându-l că membrii Școlii participaseră la *Te Deum*-ul dedicat Unirii, în ziua de 1 Decembrie; la Școală, nimic nou, doar că venise L. Topa (cărui i-a dat camera 7); totodată, i-a trimis o fotografie, cerută de profesor cu palatul Caffaelli, unde a rezidat D. Zamfirescu în apartamentul de la primul etaj³¹. Spre mijlocul lunii decembrie, Școala i-a găzduit pe N. Iorga și pe D. Stoica, veniți de la Veneția, în schimb plecând spre țară Fr. Páll. Membri Școlii au continuat vizitele pe șantierele arheologice sub îndrumarea profesorului G. Lugli. Continuând să difuzeze și publicațiile, acum a trimis Universității din Götteborg, *Ephemeris* (I-III, V-VI) și *Diplomaticarum* (I-III), primind în schimb 15 lucrări. Și tot atunci a participat, în

²⁶ Cf. scrisoare cu antet, Roma, 28.IX.1936, idem, f. 19.

²⁷ *Ibidem*, f. 20.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Cf. scrisoare cu antet, Roma, 19.X.1936, idem, f. 21-22.

³⁰ Cf. scrisoare cu antet, Roma, 4.XI.1936, idem, f. 24.

³¹ Cf. scrisoare cu antet, Roma, 8.XII.1936, idem, f. 25.

numele directorului, la deschiderea cursurilor la Istituto di Studi Romani, inaugurate în prezența principelui Umberto³².

În iarna următoare, M. Berza a primit de la director câteva „zile de răgaz” pentru teză, lucrarea sa de căpetenie. Împreună cu soția, au călătorit pe mare, pe furtună, oprindu-se la Capri, unde era atât de frig de „îngheța mâna pe condei!”, iar apoi la Amalfi, instalându-se la hotelul „Santa Caterina”. Și aici, ploaia „nedându-ți voie să ieși din hotel”, a continuat să lucreze, cerându-i profesorului o prelungire de încă 3 zile, deși „Știu că sunteți pentru respectarea precisă a obligațiilor luate și contra oricărei prelungiri”³³. Ce onorabilitate în raporturile dintre oameni!

Anul 1937 s-a încheiat pentru secretarul Școlii cu un efort substanțial de organizare: a întocmit și expediat liste de trimitere a volumului al șaptelea din *Ephemeris*; a stăruit pentru *Darea de seama* de la volumul opt, care se găsea în tipar; a dat la legat un mare număr de cărți din bibliotecă; a făcut corecturile la *Amalfi*. Apoi s-a ocupat de bursele membrilor Școlii, dându-i lui D. Berea 1000 lire (din care i-a scăzut 500 împrumutați) și ridicând de la bancă bursele lui Al. Popovici și D. Sevastianos; a urmărit, de asemenea, practica arheologică coordonată de G. Lugli, care i-a condus la 9 decembrie pe membrii Școlii la săpăturile efectuate de profesorul Bartoli pe Palatin, la *Domus Augustana* și-n încăperile subterane pictate³⁴. În aceeași lună au sosit la Școală volumele din *Ephemeris*, VIII, iar secretarul a participat la ședința anuală a Institutului Arheologic German, apoi la o conferință a profesorului Koltay-Kastner la Palazzo Falconieri, prezidată de profesorul Fedele, despre *Leopardi în Ungaria*. A muncit mult și la ordonarea arhivei; l-a instalat pe arhitectul D. Antonescu la Școala, venit ca stipendiat al Comisiunii Monumentelor Istorice, și a urmărit vizita organizată de profesorul G. Lugli la Muzeul Palatin pentru toți bursierii³⁵.

Dar ca orice beneficiu, postul de secretar s-a redat unui alt istoric, anume lui V. Vătășianu, M. Berza revenind în țară la sfârșitul anului, ca urmare a unui ordin de concentrare. Deși a scăpat de armată, primind concediu de la Regiment, încă era în așteptarea unei slujbe: la Ministerul Propagandei Naționale sau la Fundația „Carol I”. Pe masa sa de lucru, fotografia soției și a bibliotecii, alături de medalia bătută de M. Constantinescu, îi aduceau aminte de timpurile cele mai bune; „și m-am gândit când oare vremurile astea vitrege, fără bucurie și folos pentru semeni, vor mai permite răgazul unui ceai rece băut pe pergola din Valle Giulia sau a unui espresso în vreunul din umbrarele din Pincio! Mi-am adus aminte, iarăși, ca totdeauna – în zilele de Crăciun, de cântecele ardelenesti din jurul pomului și de toată acea atmosferă împăcată și caldă familiară din casa Domniei Voastre”³⁶.

³² Cf. scrisoare cu antet, Roma, 15.XII.1936, idem f. 26.

³³ Cf. scrisoare, Amalfi, vineri 12.II.1937, idem, f. 28-29.

³⁴ Cf. scrisoare cu antet, Roma, 11.XII.1937, idem, f. 30-31.

³⁵ Cf. scrisoare cu antet, Roma, 18.XII.1937, idem, f. 32-33. Interesantă este atitudinea Școlii pentru nemembrii ei, aceștia fiind refuzați în a li se îngădui găzduirea, ceea ce i s-a întâmplat și lui D. Lipatti, venit la Roma pentru concerte, deși pentru artist a intervenit chiar Ministerul Cultelor și Artelor.

³⁶ Cf. scrisoare, București, 4.I.1938, idem, f. 34.

Cu astfel de nostalgii, i-a urât profesorului: „să conduceți cât mai îndelungă vreme șantierul acela de atât de frumoasă muncă românească, bucurându-vă de rodul bogat al ostanelilor ce nu precupeți!”³⁷.

La 15 iunie 1938, M. Berza l-a informat pe profesor că N. Iorga era din nou la Școală, venind de la Veneția pentru câteva zile; ziarul său – *Neamul Românesc* – tocmai a publicat în 11 și 12 iulie un material elogios despre vizitarea acesteia de către elevele Școlii de Misionare de la Văleni de Munte. „În Școală e liniște”, dar el se ocupa de scoaterea din vamă a volumului opt din *Ephemeris*, pe care se pregăteau să-l expedieze; în numele directorului a fost la inaugurarea Bibliotecii „V. Crescini”, însoțit de șapte membri ai Școlii, felicitându-l pe prof. C. Bertoni pentru realizarea sa. Împreună cu G. Lugli i-au anunțat pe organizatorii italieni de interesul specialiștilor români pentru Congresul de Arheologie Creștină. Deși era atât de atașat instituției, totuși l-a rugat pe E. Panaitescu: „Vă rog să credeți că mă voi despărți de dumneavoastră cât și de Școală cu adâncă părere de rău”, dar „...întoarcerea mea în țară e absolut necesară”³⁸. În 25 iunie N. Iorga încă rezida la Școală, aducând cererea de concediu pentru lichidarea socotelilor privind Pavilionul românesc de la Bienala de artă din Veneția; cei de la Școală ridicaseră din Vamă *Ephemeris*, VIII (tipărit în țară) și-l expediaseră în Italia, Germania, Franța și la Roma. La Școală, liniștea domnea, doar un membru – P. Iroaie – sosise din documentare și se instalase în camera 12³⁹.

În acea vară, familia Berza și-a îngăduit o scurtă vacanță, petrecând zile de neuitat în Alpii Austriei, Germaniei și Elveției, vizitând muzee și monumente, bucurându-se de frumusețile naturii. De la Königsee istoricul i-a scris lui E. Panaitescu „dintr-o odaie albă toată, cu un mic balcon cu flori, cu vederea spre lac și munți”, el și soția fiind fericiți „ca niște copii”⁴⁰. Vizitaseră Innsbruck și Ottoberg, văzuseră muzeele, au urcat la Patschenkofl (1970 m), unde au dormit două nopți, au fost la Salzburg și au ascultat un concert de orgă la Dom, apoi la Bergchstesgarden și plecau spre München. Entuziast, scria profesorului că de la Patschenkofl „se vedeau 300 de vârfuri de munți cu zăpadă și ghețari”⁴¹. Ținea să știe mentorul său: „pentru mine totul e nou și interesant. Frumos peste tot, ordine, oameni simpatici și amabili, păcat că nu și puțin mai frumoși! Nu știu ce am băut, mai multă bere, sau cafea cu lapte!”⁴²

În ultima parte a călătoriei au vizitat Glyptoteca, Alte Pinakotek, Stadtsgalerie și Haus der Deutscher Kunst din München; au fost la Nürnberg, unde nu am lăsat nimic nevăzut. Am făcut și înconjurul zidurilor. Din Deutsches Museum „am ieșit pe aproape de orele 2, amețiți de atâtea lucruri frumoase. A fost mai ales o revelație sculptura în lemn medievală. Am părăsit Nürnberg-ul cu dorul de a ne reîntoarce cât mai curând”⁴³. În apropiere, la Rhotenburg după trei ore și jumătate „i-am priceput farmecul, dar am fost puțin derutați, deprinși fiind cu aspectul cu totul diferit al orașelor

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ Cf. scrisoare cu antet, Roma, 15.VI.1938, f. 37-38.

³⁹ Cf. scrisoare cu antet, Roma, 25.VI.1938, idem, f. 41-42.

⁴⁰ Cf. scrisoare, Königsee, 8.VII.1938, idem, f. 35.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ Vezi scrisoare din Sables d'or les Pins, 21.VII.1938, idem, f. 39.

medievale italienești. Mai simpatic a fost Würtzburgul”, însă „peste aproape toate monumentele medievale (germane, n.n.) s-a abătut un val de baroc”⁴⁴. Pătrunzătorul spirit al istoricului și subtilitatea gusturilor sale au reproșat la Heidelberg – oraș unde l-a revăzut pe prietenul Fr. Páll – „piatra roșietică a construcțiilor lui” iar opinia sa despre Germania trebuie reținută: „Imaginea ce păstrez e formată din păduri, pajiști verzi și statui din lemn”⁴⁵. Ajuns la coasta oceanică a Franței, M. Berza a evocat pentru dragul său confesor imaginii din St. Malo, St. Moritz, St. Michel, Cancale, Ponte du Guerin, Dinard, Cap Fréhel, concludând că era: „locul ideal pentru odihnă, doar trei hoteluri și o plajă imensă pe care retragerea mării o făcea și mai întinsă”⁴⁶. Parisul l-a impresionat din nou, vizitând trei mari expoziții: de artă orientală, de pictură engleză și de artă castelană, drumul urmând să-i ducă apoi spre Rouen și Reims! Un adevărat regal cultural pentru un om de cea mai adâncă cultură!

Odată vacanța încheiată, în august M. Berza era din nou la Școală: la 13 august i-a trimis directorului statele de plată și corespondența și l-a informat asupra instalării în camera 7 a colegului D. Bodin – sosit în ziua de 11 – pentru câteva zile, înainte de a pleca la Napoli, ca și despre lucrările de amenajare externă a clădirii⁴⁷. Peste doar 6 zile i-a scris din nou, la post restant, căci E. Panaitescu era în Germania, mulțumindu-i pentru invitația de a-i vizita, la Cluj, în drumul de întoarcere spre țară.

La Școală lucrurile mergeau normal: urmau să sosească, la 1 octombrie, M. Opreanu, care se adaugă lui B. Mitrea și P. Iroaie, la fel și lui N. Iorga, care își prelungea șederea la Roma. Curățenia și pregătirile de aprovizionare cu cărbuni avansau, iar automobilul directorului, reparat, era în garaj. Aștepta însă cu nerăbdare numirea lui V. Vătășianu și reîntoarcerea acestuia la post, căci detașarea sa la Curtea de Argeș nu se aprobase. În ceea ce privea lucrările științifice tocmai sosiseră de la Bayerische Stadtsbibliothek fotografiile pentru studiul lui Ciurea, iar de la Biblioteca „Vittorio Emanuele” volumele cerute, căutând „să mai adun ceva documente pentru *Amalfi*”⁴⁸. Un singur mare regret: „Păcat că Napoli nu e la munte și că e tot atât de cald vara ca și la Roma, căci așa fi putut lucra acolo lunile de vacanță”⁴⁹. Între timp, V. Vătășianu a fost numit și spera „să fie la Roma în seara de zece” septembrie, iar el – M. Berza – a căutat să fie prezent la catedră la 15, așa că l-a anunțat pe profesor de ultimele pregătiri: a instalat cristaluri pe mesele din camerele membrilor și pe cele din bibliotecă, unde a pus să „lustruiască și pedestalul bustului lui Pârvan”; a dat bursele aprobate pentru Sânzianu, Ciurea, Bodin și Vinulescu; a primit înștiințarea oficială asupra numirii lui V. Vătășianu, cerând ministerului să opereze schimbările în statele de plată și a fost încunoștințat despre noii membri aleși de către universitățile din Cluj și Cernăuți⁵⁰. Cu astfel de preocupări, gospodarul M. Berza și-a încheiat misiunea la Roma, grăbindu-se să se reîntoarcă la catedra sa. Cum V. Vătășianu a întârziat o zi, l-a

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Ibidem*, f. 40.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ Cf. scrisoare cu antet, Roma, 13.VIII.1938, *idem*, f. 43-44.

⁴⁸ Cf. scrisoare cu antet, Roma, 19.VIII.1938, *idem*, f. 45-48.

⁴⁹ *Ibidem*, f. 48.

⁵⁰ Cf. scrisoare cu antet, Roma, 9.IX.1938, *idem* f. 49-50.

așteptat ca să-i predea toate în regulă – inclusiv 8284 lire italiene aflate în caserie –, dar astfel a plecat spre țară cu ultimul tren care-i permitea să ajungă la timp. Și grijuliu din cale afară pentru treburile Școlii, i-a scris directorului că terminase de lustruit mobilierul, sugerându-i ca acesta să-i ceară noului secretar să comande cărbunele pentru iarnă. Scuzându-se că n-a putut onora invitația de a-l vizita la Cluj, fiind în întârziere, a ținut să-l încunoștiințeze că „Reprezentanții Școlii noastre la congresul de la Torino au avut un frumos succes”, iar Școala a fost elogiată de contele De Vechi⁵¹.

Odată reîntors în țară, M. Berza și-a desăvârșit în acea toamnă studiul despre originea orașului Amalfi – trimis apoi pentru revista de *Studii Italiene* –, iar la 1 ianuarie 1939 a fost numit secretar la secțiunea istorică a Fundației „Carol I”. Credea că o atare schimbare i-a fixat preocupările științifice, începând de altfel pregătirea editării *Memoriilor* regelui Carol I (împreună cu socrul său, Al. Tzigara-Samurcaș), deși era convins că, „până la urmă trebuie totuși să mă ocup de istoria medievală”⁵². Îl încercau, desigur, multe amintiri despre timpul petrecut la Roma și despre prietenii săi, îndeosebi asupra legăturilor amicale cu familia profesorului. Așa că, în scrisoarea trimisă acestuia, odată cu felicitările de an nou, a ținut să evoce: „Ne-am adus aminte cu multă melancolie de Crăciunurile de la Roma, cu atmosfera lor caldă și cântecele frumoase ardelenesti”⁵³.

Correspondența sa cu E. Panaitescu a continuat, în vara anului 1939 scriindu-i acestuia de la Paris, unde se găsea din 10 iulie – ca al doilea șef al unei delegații oficiale care a reprezentat România la serbările dedicate aniversării a 150 de ani de la Revoluția Franceză. Odată terminat programul oficial, din 20 iulie a rămas în continuare la Paris pentru a-și continua documentarea la Biblioteca Națională, unde nădăjduia să rămână până la 15 august⁵⁴.

Au urmat anii dificili ai războiului, apoi schimbările buimăcitoare postbelice. În acel context, învățatul istoric E. Panaitescu a căutat căi potrivite pentru a reveni în țară. Ca să reușească a apelat și la M. Berza.

În ianuarie 1948 E. Panaitescu i-a scris lui M. Berza, cerându-i și acestuia sprijin pentru a se reîntoarce în țară; a și început demersuri în acest sens, prin arhitectul Gr. Ionescu, care l-a contactat pe C. Daicoviciu pentru a-l sprijini pe profesor. Cum acesta ajunsese adjunct al ministrului Educației Naționale, existau totuși speranțe: „chestiunea s-ar putea relua, cu atât mai mult cu cât acum se recheamă și ultimii lectori rămași în funcțiune. Atât numai că nici nu se poate pune problema înapoierii pe mare și a plății (salarilor, n.n.) din urmă. Singurul lucru ce ar fi posibil să se obțină sunt biletele de tren și o mică sumă necesară cheltuielilor de călătorie. E cred ce se dă, după câte aud, celor ce sunt rechemați”⁵⁵. Totuși, și în astfel de condiții, sugestia lui M. Berza este clară:

„Știi că e foarte greu de plecat în condițiile acestea, dar e imposibil de sperat că s-ar putea obține mai mult, economiile care se fac fiind extrem de riguroase”⁵⁶.

⁵¹ Cf. scrisoare cu antet, București, 16.IX.1938, idem, f. 51-52.

⁵² Cf. scrisoare către E. Panaitescu, București, 6.I.1939, idem, f. 53.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ Cf. scrisoare, Paris, 30 VII 1939, idem, f. 54.

⁵⁵ Vezi scrisoare M. Berza către E. Panaitescu, București, 9.V.1948, idem, f. 55.

⁵⁶ *Ibidem*. Cu același prilej, M. Berza l-a informat pe E. Panaitescu că „Pippidi este tatăl fericit al unui fecior de vreo două luni”, pe care urmau să-l boteze familia Berza, așa că din grupul lor, doar G. Ionescu rămăsese fără copii.

Reținând câteva zile scrisoarea, la 20 mai (luni) 1948, într-un *postscriptum*, istoricul a revenit cu precizări: „Ministerul e dispus să pună la dispoziția celor ce se află în străinătate și doresc să se înapoieze în țară: 1) bilete de tren; 2) cheltuiala transportului bagajelor și 3) cheltuielile de călătorie”⁵⁷, trebuind, desigur, o cerere cu precizările necesare făcută de către cei în cauză.

Cum întoarcerea în țară n-a mai fost opțiunea lui E. Panaitescu, acesta s-a adresat din nou colaboratorului îndrăgit, în noiembrie 1948, într-o scrisoare cu caracter de testament. Astfel, i-a scris: „Iubitul meu Mihai Berza. Îți adresez o rugămintă de prieten. Sora soției mele, Colette Lahovary, are în păstrare mai multe lăzi – mi se pare 24 de lăzi cu cărți din ceea ce a fost odată biblioteca mea. Intenția mea era să împart cărțile, după cum știi, între Institutul (de Studii Clasice, n.n.) de la Cluj și Valle Giulia. *Acum toate sunt schimbate, iar multe din cărțile mele împrăștiate de vânturile soartei* (subl. n.). Te rog mult, dacă ai vreo posibilitate, să iei toate lăzile și să le adăpostești într-un institut sau muzeu. Când vei putea și cu cine vei putea să te ajuți, să desfăci lăzile. Vinde, dacă este posibil, cărțile și suma, te rog, s-o încredințezi Doamnei Colette Lahovary. Las absolut la aprecierea dumitale să alegi câte și cari cărți să rămână moștenire copiilor și soției mele. Cărțile mele sunt mult amestecate, dar sunt și multe cărți bune. Între ele este și o *Biblie* cu chirilice din casa tatei. Această *Biblie* s-o păstreze nepotul meu Florinel (îl cunoaște Dna Colette Lahovary) și el s-o dea lui Moțu (fiul lui E. Panaitescu, n.n.). Dintre cărți aș fi mulțumit să știu că ai putut să-ți alegi pentru d-ta un volum, unul altul să-l dai lui Grigore Ionescu și unul altul lui Pippidi”⁵⁸.

Un ultim semn pentru „iubitul meu prieten Mihai” l-a constituit scrisoarea lui E. Panaitescu din 12 iulie 1949. Întristat și însingurat, acesta-i comunica lui M. Berza gândurile-i sumbre: „Amarnice, dușmane vremi care uneori îmi întuneca mintea. Pentru noi cei patru din familia noastră greutăți mai apăsătoare, umilinți mai dureroase și zile mai triste nu știu cum s-ar putea închipui altele”⁵⁹. Se consola doar că „Țara Italiei, cum o cunoști, este frumoasă, oamenii cum nu sunt în alte țări sunt buni și prietenoși, așa cum i-a caracterizat vechiul cronicar al Moldovei. Prietenia oamenilor de aici nu este numai o mângâiere trecătoare, dar și o încurajare în zilele de suferință”⁶⁰.

Preocuparea-i principală – dată în grija prietenului mai tânăr – era soarta „iubitelor cărți ale tinereții”, adică biblioteca din țară, care – deși împrăștiată și, în parte, pierdută – nu-i era indiferentă: „Poate întristarea ochilor mei se va observa mai puțin dacă ași afla că toate cărțile ar fi cumpărate de o bibliotecă publică sau de o instituție universitară. Ar fi spre folosul celor mulți și buni”⁶¹. „Desăvârșită deslegare” a primit M. Berza să-i vândă cărțile, E. Panaitescu mărturisind că n-avea „nici un fel de datorie bănească” în țară, dar că, fiind „în mare lipsă” de bani, aștepta să-i fie trimiși la Roma⁶². Doar câteva luni lucrase în 1948, ținând cursuri la Universitatea din Roma, dar „mica

⁵⁷ *Ibidem*, f. 56.

⁵⁸ Cf. scrisoare, Roma, Viale Parioli 43, 15.XI.1948, *idem*, f. 57.

⁵⁹ Cf. scrisoare, Roma, Viale Parioli 43, 12.VII.1949, *loc.cit.*, *idem*, dos. 277, f. 1.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ *Ibidem*, f. 2.

⁶² *Ibidem*.

sumă mi-a ajutat să achit chiria, dar am fost fericit să mă văd la catedră și să pot privi cu încredere pe tinerii devotați științei. Să mă fi văzut! Păream un alt om!”⁶³

Mulțumit că lui M. Berza îi fusese „recunoscută vrednicia pentru coordonarea imensului *Indice Hurmuzachi*”, dar și că-l știa sănătos și cu familie pe un alt fost bursier, drag lui – D.M. Pippidi –, E. Panaitescu avea satisfacția de a i se fi confirmat încrederea sa în tinerii valoroși, pentru că „obligația mea era numai să văd cum este omul vrednic!”⁶⁴

Sensibilul istoric și elegantul învățat Mihai Berza nu va mai avea ocazia să-l întâlnească pe confratele mai vârstnic niciodată. De acum, cortina de fier căzuse brutal peste România, iar învățații despărțiți de aceasta n-o vor putea trece.

THE HISTORIAN MIHAI BERZA AT ROME

Abstract

The following lines bring forth some aspects of the collaboration between the well-known researcher of the mediaeval period Mihai Berza (1907-1978) and the well esteemed historian Emil Panaitescu, upon the background of the time spent by the former as a *Romanian School in Rome* stipended student.

The author of the article speaks highly of the historian's personality, appreciated for being a rigorous erudite, endowed with a special gift for understanding and containing the mechanisms of the *Middle Ages*, possessing the charisma of making himself lovable through words and deeds, which made him in the same time a conqueror of the souls of the young students and also charming to all those listening.

Shortly after he served as a teacher in Iași and Bârlad (1931-1933), he left for the Romanian School in Rome (1931-1935), and after sustaining in Iași, in 1935 his doctoral thesis named *Amalfi Preducale* (596-957), he was appointed secretary of the *Romanian School in Rome*, thus actually contributing to the organizing of its activities and also to its swift evolution.

Through the analysis of the courier exchanged by Mihai Berza with various intimates and especially with Emil Panaitescu, the author unveils to us, in a thrilling manner, the devotion that, the merely 24 years old Mihai Berza, showed to all of his assigned tasks, whether he was a librarian, secretary or cashier of the *Romanian School in Rome*, thus outlining the qualities of the young historian, parted between the setting of all the library books, the finalizing and the presenting of his doctoral thesis, the administration of the *School's* building, the various trips to Rome and his native country or the short moments spent near his wife in Rome and than in the Swiss Alps,

⁶³ *Ibidem*, f. 3. Cursul ținut – *Forul și Columna traiană* – s-a desfășurat în februarie-martie la Scuola di perfezionamento.

⁶⁴ *Ibidem*.

in Germany or Switzerland, through visiting museums and monuments or simply enjoying the beauties of nature.

Once returned in the country, he was, in turn, deputy director of the „*Nicolae Iorga*” *Universal History Institute* (1941-1948), professor of the *Superior School of Archives* (1944), university professor since 1951, appointed lecturer in 1954 and starting with 1963 he directed the *Institute of South-East European Studies*. In 1966 he taught at *College de France* in Paris, and after his retirement in 1973 he continued as consulting professor at the *University* in Bucharest.